

Олександр Гуржій

доктор історичних наук, професор,
 головний науковий співробітник,
 відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), specrada_istoria@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Наталія Залеток

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
 сектор розроблення технологій забезпечення збереженості архівних документів,
 відділ технологічного забезпечення архівної справи,
 Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
 (Київ, Україна), nataliazalotok@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз

Анотація. Мета статті – проаналізувати та порівняти нові тенденції соціально-економічного життя у Західній Європі та Гетьманщині у другій половині XVII ст. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та детермінізму. Автори використали як загальнонаукові (аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, узагальнення), так і спеціально-історичні (критичного аналізу джерел, компаративності, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Уперше здійснено спробу порівняльного аналізу соціальних та економічних процесів у Західній Європі й Гетьманщині. Ця проблематика ще не стала предметом спеціального дослідження, у вітчизняній і зарубіжній історіографії можна відшукати лише поодинокі аналогії між соціально-економічним становищем зазначених регіонів у другій половині XVII ст. Автори опрацювали широке коло різнопланової літератури, серед якої праці відомих фахівців XX – початку XXI ст. **Висновки.** На середину XVII ст. суспільно-політичному життю більшості потужних держав Європи, включно з Україною, була притаманна низка спільних рис, як-от соціальні протести, міграція, криза старих політичних еліт і прихід замість них нових, руйнація господарства, збройні конфлікти. Робиться висновок, що у соціально-економічному розвитку країн Західної Європи та Гетьманщини були певні спільні тенденції, зокрема в торгівлі, мануфактурному виробництві, витоках формування буржуазних відносин і фінансової системи. Однак при цьому суспільно-політичне становище Гетьманщини в досліджуваній період було вельми нестабільним, унаслідок чого низка прогресивних тенденцій соціально-економічного життя з'явилася тут із певною затримкою й поступалася західноєвропейським масштабам.

Ключові слова: соціально-економічне життя, торгівля, мануфактура, Західна Європа, Гетьманщина.

Середина XVII ст. для більшості країн Європи ознаменувалася національними революціями, великими народними повстаннями, довготривалими кровопролитними міжнародними конфліктами й, відповідно, якісно новими явищами у громадській думці, науці, техніці. Зокрема в Україні вже з кінця XVI ст. особливо виразно почала формуватися ідея створення самовладної незалежної держави. Так, Северин Наливайко, очоливши повсталий люд в умовах панування Речі Посполитої, виступив за створення козацької автономії між Дністром і Бугом. А представник окатоличеного українського шляхетства, виходець із Холмщини Йосип Верещинський (бл. 1530–1598 рр.) щось схоже пропонував організувати на території Лівобережжя на чолі з виборним князем¹. У творі «*Droga Rewna*» він спроектував функціонування Війська Запорізького на основі найманих збройних сил за регіональним

¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С.170.

(окремшним) принципом². Як відомо, розпочате локально наприкінці 1647 р. повстання на Запоріжжі проти засилля польської шляхти, котре очолив Богдан Хмельницький, який, на думку італійського історика-сучасника, прагнув «захистити спільну справу всього козацького народу» й «узяв шаблю в руки боронити Вітчизну і збереження давніх завойованих привілеїв», наступного року поступово переросло у загальнонаціональну революцію, а незабаром – у визвольну та громадянську війну за участі Росії, Польщі, Кримського ханства, Туреччини, Швеції³. В одному з козацьких літописів зазначено: «И так народ посполитий на Україні, полишавши о знесенню войск короних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігде козацтва не знал» (1648 р.)⁴.

У той самий час упродовж кінця XVI та майже всього XVII ст. в Італії панувала політична реакція іспанських Габсбургів на більшій її території. Влада цієї династії зумовила територіально-адміністративний зв'язок обох країн Південної Європи – Італії, Іспанії. Правда, за тих обставин перша втратила свої колишні торгівельні преференції на всьому континенті. Колись великі провідні промислові центри, на кшталт Флоренції, Венеції, Мілана, перетворилися переважно на пересічні осередки ремесла й торгівлі, що ще виразніше посилювало національно-політичну роздробленість та економічну роз'єднаність регіонів. Тим самим було унеможливлено функціонування єдиного господарського організму.

Цікаво зазначити, що хронологічно з початком Національної революції в Україні збіглося народне повстання в Італії, а саме в Неаполі на чолі з Мазаньєлло (Томмазо Аньєлло)⁵. Воно спалахнуло 7 липня 1647 р., але порівняно швидко почало згасати через провокаційні дії кардинала Філомаріно та легіста Дженовино, котрі фактично організували вбивство ватажка бунтарів розбурханим натовпом у жовтні того ж року. Локальний виступ неаполітанців незабаром активно підтримали селяни Калабрії, Апулії й Абрुццо, а також жителі багатьох південних міст. Іспанці остаточно придушили повстання у квітні 1648 р. Знаковим стало те, що під час збройного протистояння Неаполь було проголошено республікою, запроваджено «народний» суд, скасовано державні щойно запроваджені податки й повинності на землевласників. Як бачимо, вимоги повсталого люду в Італії значною мірою збігалися з інтересами українців на початку революційних подій середини XVII ст. – добиватися рівноправності всіх станів. Однак специфіка наполягань італійців полягала не в послабленні влади нобілітету, а навпаки – у набутті «народом» політичних і соціальних прав дворянства, причому зі збереженням у своїх руках зброї для їх захисту⁶. Паралельно на Сицилії ширилося інше повстання, яке вибухнуло в найбільшому місті острова – Палермо. У 1647 р. його розпочали ремісники та міські низи, захопивши цей населений пункт. Рух бунтарів очолив золотар Джузеппе Алезі, насамперед спрямувавши повсталий люд на збройне здобуття палацу віце-короля та вигнання правителя. Фактично місто перетворилося на окрему республіку із засадами демократичного управління. Отже в Україні, як і в Італії в один період спостерігалися ідеї республіканізму та «народної демократії», котрі базувалися на необхідності збройного захоплення влади.

² *Стороженко А.В.* Йосиф Верещинский, бискуп киевский (1540–1598 гг.): Его жизнь и литературная деятельность // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1. – К., 1911. – С.39–40; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.273.

³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С.81–83.

⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.51.

⁵ *Boerio D.* The “Trouble of Naples” in the Political Information Arena of the English Revolution // *News Networks in Early Modern Europe.* – 2016. – Vol.47. – P.779–804.

⁶ *Saavedra A.* Insurreccion de Napoli. – Madrid, 1849; *Schipa M.* Masaniello. – Bari, 1925.

У середині XVII ст. почало проявлятися дещо схоже у соціально-економічному становищі України та Німеччини. Тільки-но завершилася перша загальноєвропейська війна, відома в історії як Тридцятилітня (1618–1648 рр.). Цей не лише найтриваліший, але й найскладніший збройний конфлікт усього століття відбувався в перехідний період відходу від натурального господарства та формування буржуазних відносин у більшості країн Європи. За деякими даними, до нього долучилися й українці. Так, від 1645 р., згідно з домовленістю між Б.Хмельницьким і французьким послом у Речі Посполитій графом де Брежі, на боці Франції проти військ габсбурзького блоку билися приблизно 2,5 тис. козаків. Вони прибули морем із Гданська до Кале. Очолили українські підрозділи Б.Хмельницький, Іван Сірко, Солтенко. Причому деяких французьких можновладців майбутній гетьман знав особисто, цікавився їхнім життям⁷, а українські козаки знайомилися із західноєвропейськими культурою та побутом.

У Німеччині чітко простежувалася нерівномірність економічного розвитку, існувала розривність зв'язків між східними й західними землями, у різних умовах формувалася торгівля на півдні та півночі⁸. Щось схоже можна було спостерігати в межах України, коли окремо розглянути становище її регіонів у другій половині XVII ст.: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину, Запоріжжя, не кажучи вже про західноукраїнські землі. В обох країнах велику роль у реформуванні суспільства відігравав релігійний чинник, а зіткнення окремих політичних угруповань ускладнювалося військовими та дипломатичними втручаннями урядів іноземних держав, унаслідок чого локальні соціальні вибухи поступово переросли у затяжні та криваві міжнародні конфлікти⁹. Як наслідок, це зумовлювало масштабну руйнацію господарства, міграцію населення.

На відміну від Англії і Франції, де розвиток торгівлі та промисловості вів до єдності інтересів більшої частини жителів, а отже й до політико-адміністративної централізації, у Німеччині та Україні цей процес призвів передусім до групування інтересів в областях, навколо місцевих центрів, а тому до ще більшої роздробленості. Звідси виходили розмежування вагомості й домінування окремих великих осередків.

Як для Італії, так і Німеччини Тридцятилітня війна здебільшого не принесла позитивів, а лише погіршила їхнє становище. Повне ж виснаження Німеччини та її економічний занепад під завесу збройного зіткнення слід пояснювати головно переплетінням міждержавних зіткнень із громадянською війною¹⁰. Щось схоже сталося й в Україні під час та по завершенню Національної революції середини XVII ст.

Не оминули соціальні вибухи й деякі інші західноєвропейські регіони. Так, 1639 р. відбулося повстання у Шотландії, її військо вторглося в Англію. Відтак між обома країнами спалахнула справжня війна. У 1641 р. повстання охопило Ірландію. Наступного року розпочалася громадянська війна в Англії, котра мала як «традиційні», так і деякі специфічні для Європи прояви. Зокрема селяни виступили проти такого масового в державі явища, як огорожування землі: вони

⁷ *Половцов А.В.* О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. // Труды XI археологического съезда. – Т.2. – К., 1902. – С.123; *Prameny k dějinám třicetileté války: Regesta fondu Militare.* – Díl 3–8. – Praha, 1951.

⁸ *Rabb T.K.* The Effects of the Thirty Years' War on the German Economy // *The Journal of Modern History.* – 1962. – Vol.34(1). – P.40–51.

⁹ Див.: *Histoire des relations internationales.* – Vol.2. – Paris, 1953; *Cantoni D.* The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands // *Journal of the European Economic Association.* – 2014. – Vol.13(4). – P.561–598; *Sagarra E.* A Social History of Germany, 1648–1914. – London, 2002.

¹⁰ *Эпштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – Москва, 1961. – С.152.

руйнували встановлені можновладцями межі для випасу овець, відмовлялися сплачувати ренту та виконувати повинності, виганяли власну худобу на ленд-лордські пасовиська, ловили в їхніх ставках рибу, полювали у приватних парках, руйнували житла та грабували майно заможних господарів. Зубожілі верстви намагалися протистояти королівському війську. Перша битва між силами парламенту й монарха сталася при Еджгіллі восени 1642 р. Затяжна громадянська війна фактично порушила всі форми економіки та зруйнувала цілі галузі господарства. Головним стало те, що перервалися виробничі й торгівельні зв'язки між окремими областями Англії.

У 1648 р. до згаданих подій додалися роялістські повстання у великих містах Вельсу, Кенту й т. д. Морська торгівля Лондона зупинилася того самого року¹¹. На другому етапі громадянської війни, фактично революції, 4 січня 1649 р. в Англії було проголошено республіку: «народ» та обрана ним палата громад перетворилися на верховну владу. Законодавчі акти від 17 й 19 березня визнали королівську владу за «непотрібну, обтяжливу для свободи, безпеки й інтересів англійського народу». Тоді ж вища судова палата винесла смертний вирок королю. Водночас було скасовано палату лордів. У декреті від 19 травня 1649 р. йшлося: «Народ Англії та всіх належних їй володінь і територій є й буде, і з огляду на це чинний парламент постановив, утворив, заснував та підтвердив бути республікою й вільною державою, що віднині він (народ) стане правити як республіка народу в парламенті та тими, кого вони призначають і затверджують як підпорядкованих їм посадових осіб і міністрів на благо народу й без будь-якого короля та палат лордів»¹². Монарха визнали «тираном, зрадником, убивцею» та «ворогом добрих людей». На той час з'явилася маса відповідного змісту памфлетів «істинних левелерів», котрі розкрили головну причину «великого рабства у світі й передусім в Англії»¹³.

Виділивши як знакові події кінця 1640-х рр. в історії Англії, Ф.Енгельс назвав їх революцією загальноєвропейського масштабу. Якщо деякою мірою абстрагуватися від регіональної специфіки, то можна побачити дещо спільне в ідеологічних заходах і політичних заходах Б.Хмельницького та його майже ровесника провідного діяча англійської буржуазної революції, котрий незабаром встановить одноосібну диктатуру (протекторат) – Олівера Кромвеля (1599–1658 рр.). Про це зазначали вже сучасники. Так, француз П'єр Шевальє писав про обох і порівнював їх: «Ми знайдемо образ мужа (Б.Хмельницького – *Авт.*), який для того, щоб піднятися над іншими, спонукає до руху величезний механізм та наводить жах на те королівство (Річ Посполиту – *Авт.*), якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹⁴.

Зрозуміло, що події загальноєвропейського масштабу не могли не позначитися й на внутрішньому житті та міжнародній політиці як царської Московії так і королівсько-парламентської Речі Посполитої. Проте цілком очевидним було те, що у Західній Європі визрівали й відбувалися зміни буржуазного спрямування, натомість уряди останніх здебільшого прагнули всіляко законсервувати «традиційні» середньовічні відносини, правда дещо скорегувавши в бік посилення абсолютизму.

¹¹ Coates B. The Impact of the English Civil War on the Economy of London, 1642–50. – Aldershot, 2004. – P.137.

¹² Цит. за: Кудрявцев А.Е. Великая английская революция. – Ленинград, 1925. – С.185–187.

¹³ Уинстенли Дж. Избранные памфлеты. – Москва, 1950. – С.13.

¹⁴ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. – К., 1960. – С.31.

Примітним для Московії (як і для України) став 1648 р. Саме тоді спалахнуло повстання посадських людей, стрільців, холопів і боярських дворян проти вищого керівництва, уособленого боярином Б.Морозовим¹⁵. Щоб упередити «всенародне множество» й відвернути служиле дворянство від участі у виступі, уряд пішов на великі поступки останньому. Із цією метою 16 липня 1648 р. скликали Земський собор для розроблення проекту спеціального уложення. Цей систематизований кодекс побачить світ уже наступного року¹⁶. У ньому знайде відображення протистояння великих і дрібних земельних власників, родовитої знаті та претендентів на її соціальний статус – середнього статку служилих осіб. Причому саме вони набули значних прерогатив. Законодавчий акт зумовив процес оформлення та посилення царської влади, притаманний становій монархічній організації суспільства, а також закріпив тенденцію до встановлення абсолютизму¹⁷. Особливо важливим для переважної частини населення стало те, що він остаточно завершив закріпачення багатомільйонного селянства, скасував «заповітні» й «урочні літа», задовольнив станові вимоги широких верств дворянства та міської верхівки¹⁸.

При цьому виникає, на наш погляд, цікаве, щоправда риторичне питання: якби влада не пішла на поступки в повстанні 1648 р., як це сталося того ж року в Україні та Польщі, чи не переросло б воно у щось більше, скажімо в революцію на кшталт західноєвропейських чи української? Адже й вони спочатку проявлялися здебільшого як локальні явища.

Великомасштабною зовнішньополітичною подією середини XVII ст. слід уважати війну Московії з Польщею за перерозподіл України та Білорусі (1654–1667 рр.), що водночас відзначилася соціальними протестами й революційними настроями (принаймні з боку українців). Вибухнувши як, певною мірою, обмежений міжнародний конфлікт, збройне протистояння, крім названих країн, охопило Швецію, Османську імперію та її васальні держави – Молдову, Кримське ханство. Без перебільшення можна стверджувати, що за своїм значенням для Східної Європи ця війна зіставна з Тридцятилітньою. Тим часом абсолютистська Франція помітно посилювала свою колоніальну експансію в багатьох частинах світу, як-от в Африці, Азії.

Отже на середину XVII ст. більшість найпотужніших європейських держав, зокрема й Україна, переживали схожі явища та опинилися в дуже складних ситуаціях: соціальні вибухи і протести, а звідси криза політичної влади, значною мірою руйнація господарства, довготривалі міжнародні збройні конфлікти, що зумовили масову загибель населення (в тому числі мирного) та великі хвилі міграцій. Особливо показовими стали суспільно-політичні зміни у середовищі окремих верств і прошарків, зокрема у взаєминах монархічної влади та буржуазії, яка дедалі активніше заявляла про свої права на управління та прерогативи в економіці, промислового виробництва країн. Остання виникла в результаті тривалого розвитку та, оформившись під час цілої низки переворотів у способах виробництва й обміну, попервах підпорядкована системі правління великих землевласників, поступово перетворилася на самоуправну асоціацію, елітний, хоча й податний, стан. Виокремлюючись в означений період, буржуазія ставала відчутною противою загалом консервативному дворянству, змушувала його вдаватися до різних

¹⁵ Чистякова Е.В. Городские восстания в России в первой половине XVII в. (30–40-е гг.). – Воронеж, 1975. – С.62–106.

¹⁶ Соборное уложение 1649 г. // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.3: Акты земских соборов. – Москва, 1985. – С.83–257.

¹⁷ Несколько документов к истории Соборного уложения и Земского собора 1648–1649 гг. – Москва, 1913.

¹⁸ Софроненко К.А. Соборное уложение 1649 г. – кодекс русского феодального права. – Москва, 1958.

заходів самозахисту, найперше виробляти абсолютистську форму володарювання в державі.

Як відомо, в Україні після смерті Б.Хмельницького та впродовж усієї другої половини XVII ст. таких умов для розвитку буржуазії не склалося. На заваді цьому стали старшинсько-шляхетські міжусобиці, коли численні угруповання дотримувалися то пропольських, то протурецько-татарських, то промосковських та інших політичних орієнтацій. Натомість у деяких країнах, наприклад у Франції, буржуазія брала вже помітну участь у діяльності бюрократичних органів управління. Особливо помітну роль у цьому контексті відіграло найзаможніше купецтво. Насамперед це стосувалося міст-портів із великим обігом капіталу, осередків торгівлі – Бордо, Дьєппа, Марселя, Нанта та ін. Саме сюди з міст і сіл надходили значні обсяги національної продукції для подальшого експортування до Іспанії, Італії, Леванту. Уже на середину XVII ст. оформилися потужні колоніальні ринки збуту в Канаді, Гвіані, на Антильських островах. Своєю чергою, звідти до Франції йшли місцеві товари. До цього процесу тією чи іншою мірою долучалися тамтешні купці, зокрема іспанські й італійські. Між ними, а особливо французькими та англійськими, існувала запекла конкуренція, адже останні на зовнішніх ринках могли протиставляти товари за більш низькою ціною, і нерідко кращої якості¹⁹.

Цілком реально можна припустити, що в той період почали формуватися напрямки української торгівлі через Гетьманщину із західноєвропейськими країнами, адже у XVIII ст. вони набули вже офіційного характеру²⁰. Причому ще до середини XVII ст. українські купці в межах Речі Посполитої були (поряд із польськими) важливою ланкою у зв'язках панівної верхівки з іноземними торговцями. Щоправда, через невизначеність їхнього правового статусу та економічних прерогатив в Україні, функції купців досить часто перебирали на себе місцеві селяни, міщани, козаки й навіть духівництво²¹. «Велике купецтво» в галузі торгівлі нерідко замінювала нова генерація панства – старшина, котра тісно змикалася з верхівкою міщанства. У другій половині XVII ст. серед таких можна виділити Скорупу, Дем'яновича, Чернігівця та деяких інших²². Долучаючись до «купецького промислу» й водночас виконуючи різні управлінські функції, старшини не могли не приносити до бюрократичних органів влади нові буржуазні віяння.

Якщо порівняти становище внутрішніх ринків, наприклад Франції та Гетьманщини, то побачимо схожу картину: торговельний обмін неабияк стримувало панування старих середньовічних аграрних відносин. Навіть перерозподіл землі під час Національної революції й масове її захоплення селянами та козаками мало що привнесли в базисну економічну суть, майже не змінили основи натурального способу ведення господарства, адже нижчі верстви населення через майнові нестатки, як правило, не могли дозволити собі значні витрати на особисті потреби, хоча і продавали чимало продукції з власних господарств (зерно, городина, худоба тощо). Ба більше, усяке накопичення капіталу, що набувало буржуазних ознак, потрапляло в поле зору земельних можновладців і могло бути експропрійоване.

Коли говорити про початковий етап формування торговельної та промислової буржуазії, який збігся з утворенням національних ринків і появою мануфактур (у Західній Європі це XVI ст., а в Росії та Гетьманщині – приблизно XVII ст.),

¹⁹ Всемирная история: В 10 т. – Т.V. – Москва, 1958. – С.114.

²⁰ Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. – Ленинград, 1960. – С.165.

²¹ Гуржій І.О., Гуржій О.І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. – К., 2013. – С.64.

²² Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1964. – №1. – С.81.

то слід зазначити помітні особливості, специфіку. Якщо, наприклад, в Англії й Росії дворяни не цуралися займатися торгівельною та промисловою діяльністю, як у Гетьманщині шляхта і старшина, не втрачаючи при цьому свого суспільного статусу та не сплачуючи «загальнонародних» податків і всіляких поборів, то у Франції таку особу (дворянина) уряд позбавляв пільг, а у суспільстві вважали за фактом, що людина вийшла з привілейованого (шляхетного) стану, ставши «ротюр'є».

Доволі специфічно розвивалися буржуазні відносини в Німеччині на тлі загального занепаду торгівлі та промисловості. Важливо зазначити, що окремі міста, зокрема західноганзейські, не зазнали руйнацій під час Тридцятилітньої війни, адже шведські завойовники розраховували використати в майбутньому їхні порти для власної торгівлі, а великі населені пункти перетворити на стратегічні й господарські осередки північнонімецького узбережжя. Кількість жителів цих міст не лише не зменшилася, а навпаки зросла завдяки прибулим переселенцям з інших німецьких земель, що потрапили у зону міжнародного збройного конфлікту. Особливо у цьому відношенні виграв Гамбург, куди почало прибувати заможне купецтво з Лондона після закриття там ганзейської факторії (1598 р.). У 1654 р., після невдалого супротиву, утратив свої «вольності» Бремен, що був колись першорядним економічним центром. Його купці перетворилися на данників шведської скарбниці. Занепад балтійської торгівлі й панування шведів підірвали роль купецтва Любека²³.

Більш прихильною виявилася доля для купців із Гамбурга, адже їм не лише вдалося зберегти власні прерогативи у соціально-економічній сфері, вони ще й завзято конкурували з торгівлею Амстердама, яку активно підтримував уряд передової у цій галузі першої буржуазної республіки в Європі – Голландії (Нідерландів). Саме Гамбург перебрав на себе головний потік промислових, сільськогосподарських і колоніальних товарів, що прямували на внутрішній ринок Німеччини. Значна частина продукції (зерно, метал) через це місто переспрямовувалася в інші країни. Як зазначав німецький історик К.Лампрехт: «Окрім Голландії, хоча й меншою мірою, при цьому лише з одним торговим центром Гамбургом, змінами у становищі торгівлі скористалося населення німецького узбережжя Північного моря [...] На Гамбургу позначилося сяйво могутності Нідерландів»²⁴. На відміну від Бремена, гнобленого шведською короною, Гамбург як імперське місто спромігся вберегти певну політичну та економічну (зовнішню податкову) свободу. Голландія ж до кінця XVII ст., на думку сучасників, залишалася «господарем у галузі торгівлі»²⁵.

Утім, незважаючи на те, що в Гамбургу впродовж усієї другої половини століття відзначалося повномасштабне комерційно-економічне пожвавлення, а становище тамтешніх купців було набагато кращим, ніж в інших німецьких містах, на його торгівлю і промисловість помітно впливало наповнення ринків країни іноземною продукцією. Особливо негативно позначалися на торгівлі північнонімецьких центрів у поствестфальській період занадто високі хлібні й інші митні збори. І хоча ст. 9 Вестфальського трактату²⁶ гарантувала в Німеччині «повну свободу й безпеку торгівлі», а всі митні збори, установлені в роки війни, скасовувалися, князі як місцеві господарі земель повсюдно порушували нові встановлені правила, переймаючись лише власною вигодою та збагаченням обкладали товарообіг додатковими платами. Тим самим можновладці не лише обмежували зв'язки між населенням

²³ Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – С.219.

²⁴ Лампрехт К. История германского народа. – Т.3. – Москва, 1896. – С.341.

²⁵ Бутми Е. Развитие государственного и общественного строя Англии. – Москва, 1904. – С.79.

²⁶ Instrumenta pacis Westphalicae: Die westfälischen Friedensverträge 1648. – Bern, 1949.

різних регіонів вивізними та в'їзними листами, а й руйнували стару традиційну мережу торгівлі, що здавна охоплювала річкові шляхи країни.

Означені вище руйнівні явища в Німеччині деякою мірою можна порівняти із занепадом економіки та промислового виробництва у Правобережній Україні від середини 1650-х рр. і майже до кінця XVII ст.: негативний вплив іноземного панування, мала чисельність містян, національно-релігійний гніт, періодичні політичні та збройні конфлікти у середовищі місцевого населення. Згідно з умовами Бучацького договору від 18 (28) жовтня 1672 р., правобережний регіон поділили між собою султанська Туреччина та шляхетсько-магнатська Річ Посполита. До турецької сторони намагався долучитися зі своїм військом і гетьман Петро Дорошенко. І хоча деякі райони Правобережжя (Брацлавщина, Київщина) уряд Польщі на міжнародно-правовому рівні визнав за «Українську державу», це аж ніяк не покращило статус їхніх мешканців²⁷. Уже сеймова конституція від 16 лютого 1685 р. призначила на Правобережжя королівських комісарів, котрі мали відповідним чином опікуватися «господарюванням і заселенням земель», обмежуючи «свободи» простих українців. Кількість жителів тут поступово зростала, переважно за рахунок переселенців із лівого берега Дніпра²⁸. Проте навіть у найбільших містах населення, як правило, не перебільшувало 10–20 тис. осіб (Львів, Кам'янець-Подільський). Помітно обмежувала господарський розвиток міст наявність усіляких юридик, що суперечили місцевим нормам самоуправління, а також передача їх орендарам чи посесорам, котрі за короткий час намагалися вичавити з містян якомога більше прибутків.

Своєрідним був соціально-економічний розвиток Англії. Він виявився доволі хвилястим і напрочуд відмінним у багатьох сферах життя порівняно з іншими європейськими країнами, зокрема й Україною. Проголошення республіки у травні 1649 р., а потім узурпація влади О.Кромвелем та його п'ятирічне правління (до 1658 р.) хоча і сприяло перетворенню Англії на потужну морську державу, але практично не вирішило жодних економічних проблем, навпаки дедалі більше загострило суспільні суперечності. А вже 1660 р., після недовгого правління сина О.Кромвеля – Ричарда, розпочалася реставрація династії Стюартів, тож Англія відтоді вже ніколи не ставала республікою²⁹.

Утім Англія, як і Україна, надалі залишалася аграрною країною, приблизно до 75% населення котрої становили селяни³⁰. Міста, окрім Лондона, не відрізнялися особливою кількістю жителів. Усього в державі налічувалося приблизно 5,5 млн осіб, у великих містах і містечках – 870 тис., у селах – 4,1 млн, а безпосередньо в Лондоні – 530 тис. Це дані станом на кінець XVII ст., наведені англійським статистиком і генеалогом Г.Кінгом (1648–1712 рр.). Приблизно такі ж цифри містилися й у праці В.Петті «Нариси з політичної арифметики» (вийшла друком 1687 р.)³¹. Для порівняння наведемо кількість населення в Україні на середину XVII ст. Загальна чисельність його становила близько 5,3 млн³². Лише на Київщині

²⁷ *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznań, 1994; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.83.

²⁸ *История Украинской ССР: В 10 т. – Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII в.).* – К., 1983. – С.151–152.

²⁹ *Oliver Cromwell: 1644–1658 / Ed. by G.L.Stainer.* – London, 1901; *Barker E.* Oliver Cromwell and the English people. – Cambridge, 1937; *Барг М.А.* Кромвель и его время. – Москва, 1950.

³⁰ *Overton M.* Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850. – Cambridge; New York, 1996. – P.193–208.

³¹ Див.: *Jack S.M.* Towns in Tudor and Stuart Britain. – Macmillan International Higher Education, 1996. – P.172–173.

³² *Копчак С.І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис): Докапіталістичний період. – Л., 1974. – С.44.

мешкали 1,4 млн³³. На теренах Київського та Чернігівського воєводств – 1,75 млн, Подільського – приблизно 0,35 млн, на Волині – 0,9 млн³⁴. Отже кількість жителів Англії та України на той період цілком можна зіставити.

Специфікою Англії, особливо за правління королівської династії Тюдорів (1485–1603 рр.), була малорозвиненість промисловості порівняно з іншими західноєвропейськими країнами. Ця ситуація майже не змінилася й у XVII ст. Так, венеціанські посланці та мандрівники зазначали, що багатствами Англії є не олов'яні копальні, «безпосередні продукти», а вовна, насамперед через її «тонкість», яку добре знають і шукають на всіх ринках Європи. Щоправда вовну англійці відправляли здебільшого в Нідерланди, а обробляли її фламандці³⁵.

Не викликає сумніву, що вироби з англійської вовни користувалися великим попитом на той час у російських вельмож та української шляхти і старшини. Адже й у Московії, і в Україні виготовлення продукції з вовни існувало здавна. Нею торгували, згідно з літописними свідченнями, у Києві та Новгороді ще за правління князя Володимира Святославича. У 1650 р. виходець із Західної Європи Йоганн фон Сведен облаштував у Москві суконну мануфактуру, котра, утім, незабаром припинила функціонування. Особливу увагу розвитку цієї галузі, у зв'язку з необхідністю забезпечення армії амуніцією, приділяв Петро I. Перша профільна мануфактура в Росії за його ініціативою почала діяти в 1698 р. Поступово до цього процесу долучилися й виробники з Гетьманщини. Причому вже тоді частина селян застосовувала ткацькі верстати, що неабияк підвищувало продуктивність праці. Значного поширення набув горизонтальний верстат, зафіксувавши важливу зміну в технології ткацтва³⁶. Фактично встановилися постійні торговельні зв'язки Української держави з Польщею, Литвою, Туреччиною, Кримським ханством із виходом на західноєвропейські ринки. Купці-греки привозили сюди суконні, шовкові, парчеві тканини, голландське, англійське, швабське полотно тощо³⁷. Усе це реалізувалося в місцевих торговельних осередках, яких лише в межах Лівобережної Гетьманщини на 1665 р. налічувалося понад 40³⁸.

Водночас слід зазначити, що в Гетьманщині, як і у країнах Західної Європи, із боку урядів простежувалася більша чи менша тенденція до меркантилізму, протекціонізму, прагнення до обмеження діяльності іноземного капіталу та купецтва, ініціювання ввозу золота й вивозу внутрішньої продукції. Такий підхід спостерігався, зокрема, в економічній політиці Б.Хмельницького³⁹.

Проте якщо спочатку розвиток промисловості в Англії практично в усіх галузях поступався рівню промисловості Європейського материка, то поступово він почав вирівнюватися в конкурентній боротьбі. До XVII ст. найкращі вироби промисловості англійці отримували переважно у вигляді імпорту. Помітне поліпшення у

³³ За іншими даними – 420 тис. осіб. Див. докл.: *Гуржій О.І.* До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 1993. – №3. – С.43–49.

³⁴ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970. – С.74; *Стрішинець М.М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічне дослідження. – Вип.6. – К., 1982. – С.93; *Кіку І.О.* Актіві книги як джерело вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія.* – Вип.11. – К., 1985. – С.38; *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // *Український історико-географічний збірник.* – Вип.1. – К., 1971. – С.132–133.

³⁵ *Бутми Е.* Развитие государственного и общественного строя Англии. – С.80.

³⁶ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.219.

³⁷ *История Украинской ССР.* – Т.3. – С.140.

³⁸ *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1896. – С.336 (доп.).

³⁹ *Веселаго В.В.* Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – С.11–13.

цій сфері сталося в результаті релігійних війн в Європі, коли жорстокі переслідування змусили цілі групи фламандських майстрів-утікачів переселятися до Англії. Від кінця XVI ст. тут активізувалося виробництво вовни тонких ґатунків. На головний осередок перетворився Норфолк. Звідси вовняна промисловість поширилася на інші графства, а її продукція незабаром почала наповнювати західні ринки й давати чи не найбільші прибутки країні. Схожим способом протестантські емігранти з Нідерландів свою технологію виготовлення бавовняних тканин передали англійським виробникам. Досить швидко Манчестер і Бостон перетворилися на центри цього нового виду промисловості. Однак у другій половині XVII ст. всі інші галузі промисловості ще не набули значних обсягів, хіба що розробка мінеральних родовищ. Видобуток кам'яного вугілля для доменних печей тільки-но розпочинався⁴⁰. Треба зазначити, що в Росії й Україні вовняна промисловість такого ґатунку виникла набагато пізніше.

На наш погляд, цікавим для вивчення є аспект загальноєвропейських тенденцій і специфіки розвитку мануфактурного виробництва. Адже тут напрочуд рельєфно проявилися базисні суперечності старого та нового, зміни не лише в технічному оснащенні галузі та економіці, а і якісні зрушення у суспільних відносинах. І незважаючи на дискусійність щодо її походження та природної суті (феодална чи капіталістична)⁴¹, безперечно, можна погодитися з думкою, що мануфактура «гостро реагувала» на зміни в економічній ситуації й «відображала в різних формах нові тенденції в розвитку останньої»⁴². Ця тема з кінця 1950 – початку 1960-х рр. неабияк зацікавила фахівців⁴³.

Працівники мануфактур, на думку деяких дослідників, утворювали окрему соціальну верству. Вони вже анітрохи не були схожими на «звичайних сірих мужиків», наближалися до статусу міщан-ремісників і, здобуваючи певні спеціальності, ставали фахівцями у своїй справі, кмітливими та бувалими, нерідко зневажали селянське «копирсання у землі». Отримуючи заробітну платню, вони відповідно підвищували свої життєві потреби в одязі, харчуванні, культурі. Чим більше на різних етапах і у змінених умовах «капіталізувалося» мануфактурне виробництво на шляху до перетворення у фабричне, тим більше й частіше працівник продавав робочу силу як товар. Натомість господар мануфактури отримував у власність нові засоби виробництва, котрих не мав раніше – будівлі, промислове устаткування, знаряддя праці.

Утім, на нашу думку, більш-менш «чистого» буржуазного характеру мануфактура могла набути лише тоді, коли відбулося об'єднання розрізнених і відірваних від землі працівників; підпорядкування їх «вільному» купецькому (підприємницькому) капіталу; застосування вільнонайманої праці замість кріпацької. Нерідко скупники та лихварі насаджували серед селян чи міщан кустарне виробництво, поширювали його, а потім, підібравши профільні необхідні кадри, засновували мануфактури. Найчастіше господарем на ній ставала одна якась особа, рідше – декілька. Існували також державні підприємства. Із часом у середовищі мануфактурників, за виразом А.Сміта, утворювалася «ієрархія робочих сил», якій відповідала «драбина заробітної платні».

⁴⁰ *Бернштейн Э.* Общественное движение в Англии XVII в. – Санкт-Петербург, 1899. – С.3.

⁴¹ *Дерев'якин Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975. – С.9–39.

⁴² *Полянський Ф.Я.* Экономический строй мануфактуры в России XVIII в. – Москва, 1959. – С.329, 358.

⁴³ *Карпачев А.М.* О социально-экономической сущности вотчинной мануфактуры // Вопросы истории. – 1957. – №8. – С.101–117; *Ерофеев Н.А.* Английская промышленная революция в освещении буржуазной историографии // Там же. – 1964. – №11. – С.99–110; *Landes D.-S.* Encore la revolution anglaise du XVIII-e siècle // Bulletin De La Société d'Histoire Modern. – 1961. – 12-e série. – №18.

У спеціальній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, існує велика різноманітність думок із приводу початкового етапу формування мануфактур та буржуазних відносин у цьому виді виробництва у країнах Європи. Деякі дослідники вважають, що такі підприємства в Російській державі й, зокрема, Гетьманщині засновувалися вже у середині чи наприкінці XVII ст., другі – на початку або наприкінці XVIII ст., а треті відносять це явище навіть до початку XIX ст. Багато істориків радянської доби дещо штучно прив'язували витоки процесу до XVII ст. з огляду на лєнінське визначення початку «нового періоду історії» саме від цього століття⁴⁴. Спроби В.Голобуцького та О.Компан означити появу мануфактурного виробництва у XVI ст. на території України не лише не підтримувалися, а й гостро критикувалися⁴⁵. Тим самим, очевидно, Україна хронологічно усувалася від схожих процесів у Західній Європі майже на одне, а то і два століття.

В.Голобуцький виводив мануфактурне виробництво, скажімо у винокурінні, саме з XVI ст. А щодо виготовлення сукна, про яке вже йшлося вище стосовно Західної Європи, то на XVII ст. він визначив навіть його центри: Львів, Броди, Луцьк, Кременець, Володимир. Багато такого товару у другій половині XVII ст. вироблялося в Гетьманщині. Дослідник наголошував: «Децентралізована, розсіяна мануфактура в текстильному виробництві зародилася [...] в XVI – першій половині XVII ст. У другій половині XVII ст. на ній вже спостерігається значний поділ праці. Після прядіння, спеціальної обробки вовни й фарбування проводилися такі операції: ткання, промивання з допомогою валяльної глини, повторне промивання в спеціальному розчині, валяння сукна в фолюшах (терли і м'яли в дерев'яних коритах), сушіння, знімання вузликів і ниток, стрижіння, ворсування, пересування і т. д.»⁴⁶. На його думку, друга половина XVII ст. стала періодом поширення, хоч і повільного, мануфактури в різних галузях промисловості⁴⁷. П.Федоренко вважав, що вдосконалення техніки, зокрема широке застосування водяного колеса, визначило вихідний момент капіталістичної мануфактури⁴⁸. Щось схоже тоді відбувалося й у Польщі⁴⁹. Характеризуючи стан промислів в Україні другої половини XVII ст., О.Компан писала, що їх можна розцінювати як «початкову форму капіталістичної мануфактури зі значними рисами феодального виробництва в їх організації. Вони являли собою дрібні товарні підприємства, що в процесі свого розвитку переростали в мануфактури»⁵⁰.

Досить невиразно з огляду на конкретику та методологію висвітлення означеного питання, це здійснено на сторінках спеціального видання з історії економіки в Україні⁵¹. А тому ще раз наголосимо: буржуазних рис набули насамперед мануфактури, де власниками значилися купці або заможні селяни чи козаки, і в них уже використовувалася вільнонаймана праця безпосередніх виробників. Зрозуміло, співвідношення наявних на підприємстві вільнонайманих і залежних працівників ще не відображало повної суті функціонування мануфактури. Адже до утворення загальнонаціонального ринку засновувалися промислові заклади значних розмірів і з багатьма робітниками, на відміну від звичайних ремісничих і дрібнотоварних майстерень.

⁴⁴ Див. матеріали дискусії, що проходила в Москві 1965 р., в якій узяли участь і українські історики: Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы Всесоюзной дискуссии. – Москва, 1969. – С.104–385.

⁴⁵ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.106.

⁴⁶ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.129.

⁴⁷ Там само. – С.130.

⁴⁸ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – Москва, 1960. – С.140–156.

⁴⁹ Zientara B. Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w. – Warszawa, 1954. – S.49.

⁵⁰ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – С.286.

⁵¹ Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1983. – С.144–145.

Одним із найважливіших документів для розуміння означених явищ у Західній Європі середини XVII ст. є, на нашу думку, «Акт про заохочення й регулювання торгівлі та промисловості Англійської Республіки» (1 серпня 1650 р.), який у значній мірі відобразив загальні тенденції і прагнення демократично налаштованого населення до поліпшення стану цих галузей господарства. «Турбуючись про підтримку та розвиток торгівлі, – йшлося в документі, – і різних галузей промисловості у країні для найбільшої вигоди та користі нації з тією метою, щоб бідні люди цієї держави могли отримати роботу, а їхні сім'ї були забезпечені від убогості й зубожіння, щоб тим самим збагачувалася республіка і щоб не залишалася приводів для лінощів та злиденності; далі, зважаючи на ту обставину, що належним чином керована і правильно спрямована торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, вельми сприяє зростанню могутності, багатства, честі й розвитку нації [...] Спостерігати за всіма вітчизняними товарами цієї країни або за тими товарами, котрі з часом зроблять успіхи промисловості вітчизняними, і давати вказівки не лише стосовно їхнього повного виготовлення, але й гарної та правильної обробки для честі й користі республіки». Важливим аспектом стало те, що треба було займатися «більш підходящим і рівномірним розподілом промисловості й торгівлі в усіх частинах країни, для того, щоб в якійсь частині не стало надлишку торгівлі та різних виробництв, у той час як інша виявилася б бідною і занехаяною через їх недостачу». Із метою поживавлення торгівлі передбачалося: поліпшити судноплавство на річках, зробити зручними морські порти, установити жорсткий контроль та облік імпортованих й експортованих товарів, розумно встановити та регулювати мита, податки, акцизні збори, «для того, щоб не завдати збитків якійсь галузі торгівлі чи промисловості», а «держави мала б можливість покрити витрати на суспільні потреби республіки». Водночас дати якомога більше свободи різним компаніям і товариствам, а також стежити за вагою англійських монет, їх номінальною вартістю, співвідношенням до інших валют тощо⁵².

У важких умовах на той час опинилася промисловість Німеччини. З одного боку Франція, з іншого – Росія перманентно загрожували її економічному розвитку. Це була територія зі слабким і нестабільним державним устроєм, господарством у процесі розпаду, розчленована на три сотні суверенних частин із правом імператора лише роздавати титули. Сейм у Реґенсбурґу перетворився на неефективну установу. На думку Ф.Мерінґа, тоді в Німеччині не залишилося жодного класу, який би «міг чи хотів по-справжньому чинити супротив цій глухій тиранії князів. Поміщики жили разом із князями як їхні камергери або камердинери, чи навіть як звідниці. Селяни, на яких лежав страшний гніт, радше животіли, аніж жили, а міста занепадали в міру того, як підупадало німецьке ремесло, німецька торгівля та німецька промисловість»⁵³. Щоправда слід зазначити і про той факт, що окремі міста, наприклад Гамбург, Ляйпциґ, усе ж таки спромоглися деякою мірою зберегти свій економічний добробут.

Значне зниження виробництва сільськогосподарської сировини, занепад багатьох галузей, зокрема гірничорудної, унеможливлення експорту та імпорту товарів, зменшення внутрішнього попиту, велике скорочення чисельності містян надовго затримали розвиток буржуазних відносин у країні. Навіть гордість німецького ремесла – вестфальські та баварські тканини, металеві, скляні й керамічні вироби – усе це зникло з товарообігу. Втратили провідну роль у торгівлі та промисловості такі центри, як Аугсбург і Нюрнберг, частково Франкфурт-на-Майні. Ослаблені міста ставали легкою поживою для князівського абсолютизму, а процес

⁵² Acts and Ordinances of the interregnum: 1642–1660. – Vol.II. – London, 1911. – P.403–405.

⁵³ Меринґ Ф. История Германии с конца средних веков. – Москва, 1923. – С.72–73.

перетворення місцевого бюргерства в національну торгівельно-промислову буржуазію дуже вповільнився⁵⁴.

На підтвердження наведемо деякі дані з мануфактурного виробництва сукна. Так, якщо ще на початку XVI ст., за свідченням Якоба Вімпфелінга, у містах Вестфалії «верстат стояв біля верстату, і було неможливо підрахувати, скільки сотень тисяч штук сукна виробляють вестфальські сукнороби»⁵⁵, то від середини й до кінця століття різко зменшилися як кількість фахівців у галузі, так і обсяг виробленого сукна. Наприклад в Оснабрюку – єпископській резиденції, одному з давніх центрів сукновиробництва – у 1656 р. 189 майстрів виготовляли 3156 штук сукна, а в 1693 р. залишилося всього 50 майстрів, котрі продукували 544 штуки⁵⁶.

Упродовж означеного періоду й пізніше на розвиток ремесла та промислів вочевидь впливала товарна інтервенція індустріально розвинутих країн. Особливо великих обсягів досяг вивіз німецької сировини й напівфабрикатів, що не могло призупинити розрізнене законодавство дрібних державних утворень. Англія та Голландія підвищений інтерес проявляли до німецьких грубих тканин, а насамперед до прядива. Голландські білильні, льноткацькі мануфактури у своєму виробництві широко використовували прядиво з Вестфалії та Гільдесгайма⁵⁷.

Отже залишки кріпосництва та роздробленість країни аж ніяк не сприяли становленню німецької мануфактурної промисловості, ба більше, унеможлилювали її конкурентну спроможність супроти зарубіжної. Саме тому традиції застарілої на той період цехової системи в Німеччині виявилися найміцнішими. Водночас можна провести деякі аналогії її існування зі станом цехів у Гетьманщині. Адже як там, так і тут цехи були залежними від міської влади, вони не мали ані повноти прав, ані свободи діяльності, навіть тоді, коли добивалися послаблення впливу патриціату і здобували можливість певної участі в управлінні містом. Багато спільних рис існувало у структурі та внутрішній ієрархії закладів. Найбільшим правом у німецькій організації користувалися «колегії п'яти», котрі поєднували адміністративну й судову владу. Приблизно така ж форма керівництва спостерігалася в українських цехах: старший і молодший цехмістри та ще три члени ради. Найважливіші виробничі проблеми вирішувалися спільно. Проте в Гетьманщині цехова структура так і не набула «класичної форми замкнутості» ремісничої корпорації, на відміну від Німеччини, а тому проіснувала набагато довше – аж до XIX ст. Таким чином, в останній, як і в усій Західній Європі, цехове ремесло швидко втрачало свою роль⁵⁸.

У не набагато кращому економічному становищі на кінець XVII ст. опинилася Франція, де від середини 1680-х рр. розпочався економічний занепад. Головними причинами такого явища слід уважати домінування давно застарілих середньовічних порядків і значною мірою консервативного натурального ведення господарства, а саме панування аграрних відносин, що базувалися на поземельній залежності селян, їх непомірному оброчному визиску та власності можновладців на землю, недоторканість станових привілеїв дворянства, його політична всевладність. Навіть деякі прогресивні агрокультурні починання ставали малопомітними за умов іспольщини, коли у формі оренди землі орендар віддавав землевласникові половину врожаю.

⁵⁴ Всемирная история. – Т.V. – С.402–403.

⁵⁵ Див.: *Janssen J.* Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. – Bd I. – 1878. – S.335.

⁵⁶ *Inama-Sternegg K.T.* Die volkswirtschaftlichen folgen des Dreißigjährigen Krieges // Historisches Taschenbuch. – 1864. – S.63.

⁵⁷ *Эпштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. – С.227.

⁵⁸ *Швидько А.К.* К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1973. – С.9–13.

Не знайшли належного сприйняття у суспільстві й торгівельно-промислові заходи міністра часів Людовіка XIV, вихідця з купецької родини Жана Батиста Кольбера. А він, пропагуючи один із варіантів меркантилізму, прагнув збільшення державних прибутків за рахунок установаження активного торгового балансу, заохочення до вкладання коштів у розвиток промисловості, зростання експорту промислових виробів і зменшення імпорту. Кольбер заснував спеціальну судову палату з метою покарання осіб за зловживання у фінансових справах. Водночас змусив відкупників податків і фіскальних урядовців за значні порушення сплачувати величезні штрафи, а селянам зменшив безпосередній податок (талью). Наслідком його діяльності стало встановлення рівноваги у фінансовій системі Франції. Однак вона почала швидко руйнуватися відразу після смерті Кольбера. Великими заслугами міністра також стало скасування митниць між північними й південними провінціями, що значно посилювало внутрішні зв'язки, створення французьких Ост-Індської та Вест-Індської торговельних компаній, запровадження нового митного тарифу, який помітно підвищив ціни на іноземні товари, заборона вивозу сировини за кордон тощо⁵⁹.

У кінці XVII ст. у Франції панував релігійний фанатизм, зведений ледь не на вершину державної політики. Нещадне переслідування гугенотів на законодавчому рівні забезпечували спеціальні едикти, яких у 1665–1685 рр. було видано майже 200. Неабияк погіршував ситуацію виїзд французьких протестантів до Голландії, Англії, Пруссії, Ірландії, Швейцарії⁶⁰. За 15 років кількість населення у Франції скоротилася на 250 тис. осіб. Показники еміграції сягнули 2 млн людей, серед котрих багато підприємців і мануфактурних робітників. Людовік XIV вів війни майже з усією Європою, що неабияк підживляло економічний потенціал і демографічні ресурси країни⁶¹.

На тлі негараздів в економіці Західної Європи помітно зросла вагомість на світовій арені Московії, а за нею й Гетьманщини. Адже останні поставляли на закордонні ринки цінну сировину та вироби, у тому числі шкіру, сало, хутро, віск, насіння льону, ікру, м'ясо тощо.

Найбільш передові позиції серед держав Європи вочевидь посіла Голландія, фінансова система й господарство якої набули найвиразніших рис капіталізації. Зокрема тут виникло мануфактурне виробництво шовку. Відтепер за дешевизною його виготовлення він успішно конкурував із французьким. Великою прибутковою вартістю характеризувалися предмети розкоші, що реалізовувалися за кордоном. Першорядним завданням місцевої промисловості стали вичинка шкіри, виготовлення сирів, переробка продукції тваринництва⁶². Саме в Голландії мануфактура й відповідні відносини набули найвищої буржуазної форми.

В означений період помітну роль у забезпеченні фінансової системи європейських країн відігравали банки. Так, 1609 р. було засновано Амстердамський банк, 1619 р. у Венеції з'явився «Банко Джиро», 1694 р. – Англійський банк⁶³. У середині XVII ст. Амстердамський банк перетворився ледь не на фінансовий центр світу і водночас став чи не найбільшим міжнародним спекулянттом. Англійський банк уперше почав займатися не лише депозитами та переправленням коштів,

⁵⁹ Ададуров В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Л., 2002. – С.222–223; Барцевская Н.Е. Промышленная политика Кольбера // Научные записки Ворошиловградского педагогического института. – 1940. – №1.

⁶⁰ История Франции: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1972. – С.267–268.

⁶¹ Экономическая история капиталистических стран. – Москва, 1962. – С.235.

⁶² Там же. – С.236.

⁶³ Pohl M. Handbook on the History of European Banks. – Edward Elgar Publishing, 1994. – P.720, 1138.

а й наданням кредитів. На теренах України європейські банки функціонували з XV ст., але їх діяльність не набула особливо великих масштабів на той час⁶⁴.

Отже якщо у загальних рисах характеризувати соціально-економічний розвиток країн Західної Європи, то вочевидь можна побачити певні спільні тенденції й у Гетьманщині другої половини XVII ст., особливо у сфері торгівельного обігу, початку мануфактурного виробництва, у витоках формування буржуазних відносин і становленні фінансової системи. Щоправда значна кількість означених вище явищ у Гетьманщині з'явилася дещо із затримкою й відрізнялася за масштабами у зв'язку зі вкрай нестабільною суспільно-політичною ситуацією.

REFERENCES

1. Adadurov, V. [2002]. *Istoriia Frantsii: Korolivska derzhava ta stvorennia natsii (vid pochativk do kintsia XVIII st.)*. Lviv: UKU. [in Ukrainian].
2. Avdakov, Yu.K., & Polyanskij, F.Ya. (Eds.). [1962]. *Ekonomicheskaya istoriya kapitalisticheskikh stran*. Moskva: Sotsekgiz. [in Russian].
3. Barg, M.A. [1950]. *Kromvel i ego vremena*. Moskva. [in Russian].
4. Cantoni, D. [2014]. The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands. *Journal of the European Economic Association*, 13(4), 561–598.
5. Chistyakova, E.V. [1975]. *Gorodskie vosstaniya v Rossii v pervoj polovine XVII v. (30–40-e gg.)*. Voronezh. [in Russian].
6. Coates, B. [2004]. *The Impact of the English Civil War on the Economy of London, 1642–50*. Aldershot: Ashgate.
7. Dereviankin, T.I. [1975]. *Promyslovij perevorot na Ukraini: Pytannia teorii ta istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Epshtejn, A.D. [1961]. *Istoriya Germanii ot pozdnego srednevekovya do revolyutsii 1848 g.* Moskva. [in Russian].
9. Erofeev, N.A. [1964]. Anglijskaya promyshlennaya revolyutsiya v osveshchenii burzhuznoj istoriografii. *Voprosy istorii*, 11, 99–110. [in Russian].
10. Fedorenko, P.K. [1960]. *Rudni Levoberezhnoj Ukrainy v XVII–XVIII vv.* Moskva. [in Russian].
11. Holobutskiy, V.O. [1970]. *Ekonomichna istoriia Ukrainoskoi RSR: Dozhovtnevyj period*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Hurzhii, I.O., & Hurzhii, O.I. [2013]. *Kupetstvo Kyieva ta Kyivshchyny XVII–XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Karpachev, A.M. [1957]. O sotsialno-ekonomicheskoy sushchnosti votchinnoj manufakturny. *Voprosy istorii*, 8, 101–117. [in Russian].
14. Kiku, I.O. [1985]. Aktovi knyhy yak dzherelo vyvchennia demohrafii Volyni pershoi polovyny XVII st. *Istorychni doslidzhenia: Vitchyzniana istoriia*, 11. [in Ukrainian].
15. Kompan, O.S. [1963]. *Mista Ukrainy v drugij polovini XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kopchak, S.I. [1974]. *Naseleння Ukrainoskoho Prykarpattia (Istoryko-demohrafichny narys): Dokapitalistychnyj period*. Lviv. [in Ukrainian].
17. Krykun, M.H. [1971]. Naseleння Podil'skoho voievodstva v pershij polovini XVII st. *Ukrainskyi istoryko-geohrafichny zbirnyk*, 132–133. [in Ukrainian].
18. Landes, D.-S. [1961]. Encore la revolution anglaise du XVIII-e siècle. *Bulletin De La Société d'Histoire Modern*, 12(18). [in French].
19. Overton, M. [1996]. *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge, England; New York: Cambridge University Press.
20. Pohl, M. [1994]. *Handbook on the History of European Banks*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
21. Polyanskij, F.Ya. [1959]. *Ekonomicheskij stroj manufakturny v Rossii XVIII v.* Moskva. [in Russian].
22. Rabb, T.K. [1962]. The Effects of the Thirty Years War on the German Economy. *The Journal of Modern History*, 34(1), 40–51.
23. Renouvin, P. (Ed.). [1953]. *Histoire des relations internationales (Vol.2)*. Paris. [in French].
24. Sagarra, E. [2002]. *A Social History of Germany, 1648–1914*. London: Routledge.
25. Sas, P.M. [1998]. *Politychna kultura ukrainoskoho suspilstva (kinets XVI – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Shulga, I.G. [1960]. Razvitie torgovli na Levoberezhnoj Ukraine vo vtoroj polovine XVIII v. *Voprosy genezisa kapitalizma v Rossii*. [in Russian].
27. Shvidko, A.K. [1973]. K voprosu o remeslennom tsekhe v srednevekovom gorode [po germanskim i ukrainskim istochnikam]. *Voprosy germanskoy istorii i istoriografii*, 9–13. [in Russian].
28. Smolii, V.A., & Stepankov, V.S. [1995]. *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyj portret*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Smolii, V., & Stepankov, V. [1999]. *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Sofronenko, K.A. [1958]. *Sobornoe ulozhenie 1649 g. – kodeks russkogo feodalnogo prava*. Moskva. [in Russian].
31. Strishenets, M.M. [1982]. Chyselnist naselennia Kyivskoho i Chernihivskoho voievodstv v pershij polovini XVII st. *Demohrafichne doslidzhenia*, 6, 93. [in Ukrainian].
32. Tkachenko, M.M. [1964]. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichny rozvytok Livoberezhnoj Ukrainy (druga polovyna XVII – pochatok XVIII st.). *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal*, 1, 81. [in Ukrainian].
33. Topolski, J. [1994]. *Polska w czasach nowozytnych (1501–1795)*. Poznań. [in Polish].
34. Veselago, V.V. [1955]. *Ekonomicheskaya politika Bogdana Khmel'nitskogo (1648–1657)*. Kiev. [in Russian].
35. Zientara, B. [1954]. *Dzieje matopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w.* Warszawa. [in Polish].

⁶⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст. – Т.2. – К., 1997. – С.80–84.

Oleksandr Hurzhii

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), specrada_istoria@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Nataliia Zalietok

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Sector for Archives Preservation Technologies Development,
Department for Archival Affairs Technological Support,
Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping
(Kyiv, Ukraine), nataliazalietok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

New Socio-Economic Phenomena in Western Europe and Hetmanshchyna in the Second Half of the Seventeenth Century: Historical and Comparative Analysis

Abstract. The purpose of the article is to analyze and compare new trends of the socio-economic life in Western Europe and Hetmanshchyna in the second half of the seventeenth century. **The research methodology** is based on the principles of historicism and determinism. The authors used both general scientific (analysis, synthesis, analogy, abstraction, generalization), and specially-historical (critical analysis of sources, comparability, problem-chronological) methods. **The scientific novelty.** The article first attempts to make a comparative analysis of social and economic processes in Western Europe and Hetmanshchyna. These issues have not yet been the subject of a special study and in Ukrainian and foreign literature can be found only a single analogy between the socio-economic situations of these regions in the second half of the eighteenth century. During the study, the authors analyzed a wide range of diverse literature, including the works of well-known specialists. **Conclusions.** In the middle of the seventeenth century the social and political life of most of the powerful European states, including Ukraine, was characterized by a number of common features, such as social protests, migration, the crisis of the old political elites and their substitution by the new ones, destruction of the national economy, armed conflicts. The authors conclude that in the socio-economic development of the countries of Western Europe and Hetmanshchyna there are certain common tendencies, in particular, in trade, manufactory production, the origins of the formation of bourgeois relations and the formation of the financial system of banks. However, the socio-political situation of Hetmanshchyna during the studied period was very unstable; because of it, a number of progressive tendencies of socio-economic life appeared in the region with some delays and had smaller scope than in Western Europe.

Keywords: socio-economic life, trade, manufactory, Western Europe, Hetmanshchyna.